

ENCICLOPEDIA RELAȚIILOR INTERNATIONALE

Europa Centrală

Odată cu publicarea eseului *Tragedia Europei Centrale*, în anul 1983, cehul Milan Kundera a revitalizat conceptul de EC, definit drept „o zonă incertă de națiuni mici aflate între Rusia și Germania” (Babeti & Ungureanu coord., 1997: 230). Multe din ideile sale fuseseră anticipate însă de lituanianul Czeslaw Milosz în *Cealaltă Europă* (1964).

Plasat într-o relație de sinonimie relativă cu *Mitteleuropa*, *Europa mediană*, *Europa danubiană*, *Europa răsăriteană*, *A treia Europă*, conceptul EC desemnează un spațiu geografic peste care se suprapun o „hartă mentală” și o „hartă ideologică” (Jacques Le Rider). Selectarea uneia sau alteia dintre denumiri și de grila de lectură aplicată – geografică, istorică sau socio-culturală. Astfel, în anul 1915 Friedrich Naumann nuantează termenul Mitteleuropa cu o conotație ideologică pangerma-nistă; în intervalul 1919-1938 Europa mediană/danubiană, clădită pe ruinele Imperiului Austro-Ungar, indică o zonă-tampon între nazism și stalinism; în anul 1939 pactul Ribbentrop-Molotov tranșează sferele de influență în regiune, EC fiind înglobată în cea estică și pierzându-și astfel individualitatea; în anul 1945, după înțelegerea de la Yalta, intră în orbita sovietică; în anul

1968, odată cu primăvara de la Praga, acest spațiu este asociat cu fronda antiso vietnică și se ridică astfel vălul uitării așternut de Occident în urmă cu trei decenii; în anul 1989, după căderea Cortinei de Fier, EC își revendică dreptul la autonomie culturală și politică.

Cartografierea EC prin grila geopolitică sau geoculturală reliefeză fluiditatea limes-urilor și raportarea diferită la centru: Viena – până la destrămarea monarhiei bicefale (1867-1918), Berlin – în epoca celui de al III-lea Reich, Moscova – în era Războiului Rece.

Trebuie remarcat faptul că nu există un consens privind compoziția EC. Unele accepții includ spațiul dintre Marea Adriatică și Marea Baltică, altele – spațiul cuprins între Trieste și Cernăuți. După cum unele accepții exclud țările balcanice și România (parțial), iar altele – țările baltice. În oricare dintre aceste variante însă, Dunărea reprezintă un numitor comun.

Imaginea acestui spațiu hibrid, melanj de Orient și Occident, este una polarizată: utopică – a multiculturalității și convivialității; distopică – a ghetourilor și lagărelor. Elementul german și cel iudaic sunt germanii care compun imaginea acestui *Ianus bifrons*.

BIBLIOGRAFIE

- Babeti, Adriana, Cornel, Ungureanu coord. (1997), *Europa Centrală. Nevroze, dileme, utopii*, Iași, Polirom;
Dorz, Jacques (1960), *L'Europe Centrale. évolution historique de l'idée de Mitteleurope*, Paris, Payot;
Milosz, Czeslaw (1964), *Une autre Europe*, Paris, Gallimard;
Le Rider, Jacques (2001), *Europa Centrală sau paradoxul fragilității*. Volum coordonat de Dana Chetritescu și Ciprian Valcan, prefață de Ciprian Valcan, postfață de Ilinca Ilian, Iași, Polirom.

Balcanism

B. este un concept polisemantic, suprasaturat de conotații depreciative, care figurează în registrul imagologiei și studiul alterității.

„Butoiul cu pulbere al Europei“, „teritoriu al vrajbei eterne“, „caricatură a Balcanilor din timpurile străvechi“ sunt doar câteva dintre sintagmele asociate spațiului balcanic, un spațiu despre care filosoful german Hermann von Keyserling (*Das Spectrum Europas*, Heidelberg, 1928) afirma: „Dacă Balcanii nu ar fi existat, ar fi trebuit inventați, pentru ca Europa să își poată evacua latura întunecată spre Orient“.

După scrieri precum acelea semnate de Larry Wolff (*Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford University Press, 1994) și Vesna Goldsworthy (*Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*, Yale University Press, 1998), care ilustrează laboriosul proces de izvodire a imaginii Balcanilor, cercetătoarea americană de origine bulgară Maria Todorova a abordat „imaginarea“ Balcanilor și a definit conceptul de B.

Imagining the Balkans (Oxford University Press, 1997), lucrare de referință pentru istoriografia regiunii, relevă tocmai imaginea Balcanilor ca realitate artificială și diseminată vreme de secole. De altfel, construcția gerunzială din titlu indică aspectul durativ și iterativ al acestei acțiuni.

În accepțiunea Mariei Todorova, conceptul de B. desemnează o strategie discursivă a Occidentului despre Balcani, „construiți nu ca alteritate, ci ca un sine incomplet“ (Todorova, 2000: 37). Balcanii devin un construct încropit din imagini vagi, echivoce și stereotipe, vehiculate în jurnale de călătorie, rapoarte diplomatice, beletristică, reportaje jurnalistiche. Acest construct prinde contur în contextul războaielor balcanice (1912-1913) și al primului Război Mondial, ajungând să se sedimenteze la nivelul percepției occidentalilor, dar și al autopercepției balcanicilor.

Traseul parcurs în configurarea discursului despre Balcani a fost „de la descoperire la inventie, de la inventie la clasificare“ (Todorova, 2000: 184). Astfel, peste sensul denotativ – *Balcani* (etimonul de sorginte turcă a substituit străvechea denumire grecească *Haemus*) – s-au aşternut multiple conotații peiorative cu efect la nivel imagologic. Oromimul a fost extins la întreaga peninsula, iar denumirea geografică și geopolitică a fost apoi decontextualizată. Imaginea regiunii apare conexă în mod aprioric cu *moștenirea otomană*: „elementul otoman sau cel perceptuat ca atare a fost în primul rând cel care a generat stereotipurile curente“ (Todorova, 2000: 29). *Nomenomen!*

În retorica occidentală, Balcanii sunt reprezentați ca *semicolonie*, *periferie*, *punte*, *răspântie*. Desemnarea regiunii ca *semicolonie* presupune nu doar ingerința Marilor Puteri și trasarea unor „sfere de influență“, ci și asumarea de către balcanici a unei identități subiacente Occidentului prin cantonarea resemnată într-un plan secund și într-un mimetism servil. Clasarea Balcanilor ca *periferie* reliefază o serie de decalaje între centru/periferie, canon/marginalitate, civilizație/semitivilizație și.a. Îmaginea Balcanilor ca *punte* între diferite stadii de dezvoltare – semicivilizat, semidezvoltat, semicolonial, semioriental – indică statul tranzitoriu între Occident și Orient, conturează o imagine hibridă a Balcanilor, cu o poziție intermediară, ambiguă, incertă, greu de tranșat. Este întărâtă această idee și de asocierea regiunii cu imaginea unei *răspântii* – cruce și răscruce –, Balcanii fiind plasați într-un spațiu de joncțiune a celor două culturi. Un astfel de tărâm apare ca fiind predestinat contradicțiilor și instabilității.

Mozaicul etnic (greci, latini, slavi, bulgari, turci) și religios (catolici, ortodocși, musulmani) a făcut ca raporturile aici statonice să nu fie tocmai armonioase, iar frontierele statelor balcanice să fie cu greu pecetuite. Conceptul de *balcanizare* – derivat tot de la *Balkan* și intrat în vocabula-

rul politic după pacea de la Versailles (1919-1920) pentru a desemna statele constituite după destrămarea Imperiului Otoman – a devenit sinonim pentru raporturi de adversitate, fragmentare, scindare, intoleranță, atomizare, parcelarea unor unități politice. Ulterior, *balcanizarea* a ajuns să indice dezintegrarea oricărui stat multinnațional, multicultural, multiconfesional, termenul fiind folosit în antiteză cu melting pot (Todorova, 2000: 65).

B. indică un complex de trăsături ale modului de viață, ale mentalității și culturii balcanice. În anumite contexte discursive, B. a devenit sinonim pentru *intrigă, corupție, primitivism, instabilitate politică, amestec rasial, misogynism, superstiție, fatalism, letargie, hedonism, locvakcitate, superficialitate* și.a. Astfel tichituit, clichéul a fost reprobus invariabil ori cu insignificante variațuni, iar prin contrast cu această imagine a Balcanilor s-a construit imaginea Europei Occidentale.

Ecourele acestei strategii retorice a Occidentului s-au insidiat și în propriile reprezentări ale balcanicilor. Dincolo de legitimarea atitudinii prepotente a puterilor străine în regiune, această retorică a împlânat un complex de inferioritate. Autoimaginile s-au contaminat în timp de hetero-imagini, percepția occidentală fiind inferiorizată și conturând un *habitus etnic* (Pierre Bourdieu). Cea mai cunoscută imagine a unui *homo balkanicus* mimetic și superficial rămâne *Bai Ganiu Balkanski*, eroul creat de scriitorul bulgar Aleko Konstantinov. Mai semnificativ chiar decât discursul Occidentului apare discursul balcanicilor despre ei însăși, tentați să situeze marginalitatea dincolo de ei și „înclinații să-și con-

struască orientalismele lor interne“ (Todorova, 2000: 97). Astfel, fiecare balcanic îl va considera pe vecinul său „mai oriental“ decât pe sine.

Deși umbra Orientului se răsfrângе asupra zonei balcanice – *Lux Balcanica est umbra Orientis* (Todorova, 2000: 33) –, B. se detașează de orientalism, în opinia Mariei Todorova. Orientalismul indică opozitia între tipuri (Orient/Occident; islamism/creștinism), în vreme ce B. „tratează diferențele din interiorul tipului“ (indo-european, creștin) (Todorova, 2000: 39). Aserțiunea potrivit căreia „concretețea istorică și geografică a Balcanilor se opune naturii intangibile a Orientului“ (Todorova, 2000: 26) – și implicit distanțarea de *orientalismul* lui Edward Said – este oarecum discutabilă, de vreme ce întregul eșafodaj al cărții sale – concepție, teorie, argumente, exemple – este clădit pe ideea că Balcanii sunt *imaginari*, sunt un construct mental care trece dincolo de coordinate și realități spațio-temporale și intră în „jocurile alterității“ iscate de reflexiile ego-ului occidental.

Positionarea românilor în raport cu B. a fost ambivalentă – fie consimțind, fie renegând apartenența balcanică. A precumpanit însă afirmarea latinității, asumarea unui adevarat misionarism ca „avanpost al latinității“. Fără putință de târgadă însă, îndelungata influență otomană a lăsat importante vestigii la nivelul mentalităților, în domenii dintre cele mai diverse – de la sistemul politico-instituțional (*bacșiș, pesches*) la gastronomie, în creația folclorică și cultă deopotrivă – de pildă, în poezia lui Ion Barbu sau proza lui Mateiu Caragiale.

BIBLIOGRAFIE

- Goldsworthy, Vesna (2002), *Inventarea Ruritaniei: imperialismul imaginației*, traducere de Luminița Cioroianu, București, Curtea Veche;
- von Keyserling, Hermann (1993), *Analiza spectrală a Europei*, traducere de Victor Durnea, Iași, Institutul European;
- Muthu, Mircea (2002), *Balcanitate și balcanism*, Cluj-Napoca, Editura Dacia;
- Todorova, Maria (2000), *Balcanii și balcanismul*, traducere de Mihaela Constantinescu și Sofia Oprescu, București, Humanitas;
- Wolff, Larry (2000), *Inventarea Europei de Est. Harta civilizației în epoca luminilor*, traducere de Bianca Rizzoli, București, Humanitas.

Etnocentrism

Concept care figurează în lexiconul științelor sociale, E. indică tendința unui grup etnic de a percepă și evalua alte culturi prin prisma propriei culturi, considerate etalon (gr. *ethnos* – popor). Denumirea conceptului se datorează sociologului american William Graham Sumner (Sumner, 1906: 13-15).

E. desemnează o viziune universalistă asupra lumii potrivit căreia grupul etnic de apartenență s-ar plasa în centru, iar toți ceilalți ar trebui judecați și în funcție de raportarea la acest centru subiectiv. Reversul vanității resimțite de cel autoestimat ca fiind superior este oprobriul față de cei *altfel*. De aici sintagme precum „poporul ales“, „leagănul civilizației“ sau, la polul opus, „tăiați împrejur“, „primitivi“ și.a.

E. este aşadar o expresie a *alterității*, a răcordului stabilit între *noi* și *ceilalți*. Rădăcinile sale sunt reperabile încă din antichitate, când în Grecia antică era considerat „barbar“ orice străin din afara *oikoumenei*, când creștinii îi considerau „păgâni“ pe toți aceia care nu le împărtășeau credința.

E. se potențează prin comparație cu *celălalt*. Istoricul Lucian Boia subliniază faptul că „jocul alterităților depinde în principal de conceptul de *centru* și de mecanismul care unește centrul cu periferia“, iar centrul „se află întotdeauna acolo unde vrem să-l plasăm“ (Boia, 2000: 121-122).

E. derivă aşadar dintr-o atitudine psihico-emotivă care se caracterizează prin ma-

nifestarea unei predispoziții de a considera valorile și modelele culturale ale propriului grup ca fiind superioare celorlalte grupuri. Individul sau grupul caracterizat de această predispoziție analizează lumea în funcție de propria cultură și afirmă superioritatea valorilor etnice din care se revendică. De pe această poziție îi evaluatează pe toți ceilalți. Limba, religia, cutumele, normele comportamentale etc. sunt factori care condiționează atitudinile față de grupul de apartenență și față de celelalte grupuri cu care intră în contact: coeziune, loialitate, fraternitate *versus* racism, dispreț, ostilitate.

E. este o expresie a tensiunii între două concepții diametral opuse: unitatea *versus* diversitatea grupurilor umane, universalism *versus* relativism cultural. Gânditorul bulgar Tzvetan Todorov consideră că E. constă în „a ridica în mod nepermis valorile proprii societății căreia îi aparțină la rangul de valori universale“ și etichetează această atitudine de definire a valorilor absolute pornind de la valorile personale drept „caricatură a universalismului“. Astfel, Tzvetan Todorov relevă antagonismul între pretenția universală și conținutul particular (Todorov, 1999: 18).

E. neagă diversitatea culturală și obstrucrează comunicarea interculturală. Implicit, favorizează proliferarea stereotipurilor care conduc la prejudecăți.

BIBLIOGRAFIE

- Boia, Lucian (2000), *Pentru o istorie a imaginariului*, București, Humanitas;
 Sumner, William Graham (1906), *Folkways: A Study of the Sociological Importance of Usages, Manners, Customs, Mores, and Morals*, Boston, Ginn;
 Todorov, Tzvetan (1999), *Noi și ceilalți. Despre diversitate*, Iași, Institutul European.

Orientalism

O. este un concept polisemantic care desemnează domeniul academic al studiilor orientale, dar mai cu seamă reprezentările occidentale stereotipate ale unor aspecte ale culturii orientale ca instrument de legitimare a colonialismului și ca expresie a alterității (West *versus* Est, Noi *versus* Cei alții).

Interpretarea care s-a impus apartine eruditului critic literar Edward W. Said (1935-2003) și este expusă în celebra și controversata lucrare *Orientalism*, publicată la New York în anul 1978 și devenită într timp text canonic în configurația studiilor culturale și postcoloniale.

Intelectualul american de origine palestiniană decodifică relația dihotomică instaurată între cele două entități – Orient/Occident – și afirmă că O. este, în esență, un discurs al Occidentului despre Orient (în accepțiunea pe care Michel Foucault o dă acestui termen în *Arheologia cunoașterii*, 1969).

Potrivit lui Edward W. Said, acest discurs esențialist asupra Orientului a fost plăsmuit, proliferat și glosat în ultimele două veacuri – considerând drept *terminus a quo* campania lui Napoleon în Egipt și Siria (1798-1801), în corelație cu voluminoasa operă *Description de l'Égypte* (1809-1829). O. s-a dezvoltat astăzi ca formă de manifestare a hegemoniei Occidentului (concept preluat de la teoreticianul marxist Antonio Gramsci), devenind expresia unei relații de putere, „o distribuire a conștiinței geopolitice în texte erudite, estetice, economice, sociologice, istorice și filologice“ (Said: 24).

Edward W. Said cercetează consistență, indică resorturile și demontează mecanismele de construire a acestui discurs care emfatizează și distorsionează diferențele dintre culturi; studiază O. „ca pe un schimb dinamic între autorii individuali și

conceptiile politice ample formulate de cele trei mai imperii – cel britanic, cel francez și cel american“ [Said: 26]; cercetează o serie de texte în contextele în care au fost create, precum și subtextele ideologice care le-au stimulat; reliefiază relații de intertextualitate între acestea; reperează reminiscențe livrești care conduc la mistică în receptarea și reflectarea imaginii Orientului; identifică imagini, teme și motive recurente în scrierile despre Orient publicate într-un arc de timp care se extinde de la epoca lui Napoleon Bonaparte la aceea a lui Henry Kissinger. Astfel, Edward W. Said relevă multiplele condiționări dintre *cunoaștere și politică*.

Silvestre de Sacy, René de Chateaubriand, Alphonse de Lamartine, Gustave Flaubert, Victor Hugo, Lord Byron etc. sunt doar câțiva dintre autori unor astfel de texte care se contopesc în discursul despre Orient.

La rândul său, istoricul de artă Linda Nochlin, în studiu *The Imaginary Orient*, aplică grila de lectură propusă de Edward W. Said unor discursuri iconice nu mai puțin persuasive ale membrilor așa numitei *Société des Peintres Orientalistes*.

Autoritatea auctorială asupra acestui corpus de idei, clișee sau cunoștințe despre Orient – toate impregnate de factorul politic – revine Occidentului. În „jocurile alterității“, Orientul reificat, tratat ca un monolit omogen, rămâne tăcut, absent, inert, artificial, static, pasiv. De aceea, în opinia lui Edward W. Said, O. „este mai valoros ca semn al puterii euro-atlantice asupra Orientului decât ca discurs veridic despre Orient“ (Said: 17).

Discursul despre Orient devine astfel o sursă a ideologiei occidentale, a imaginarii occidentale, care proiectează imaginea Celuilalt – inuabilă, nerevizuibilă, conven-

țională, încremenită în timp – creată prin contrast cu sine. În acest mod, Orientalul a servit – potrivit tezei saidiene – autodefinirii Occidentalului printr-o serie de opozitii binare care tăinuiește ierarhii. Orientalul a fost asociat în mentalul colectiv cu *despotism, crucime, teroare, barbarie, înapoierere, exotism, stranietate, fantastic, erotism,*

mister, în vreme ce la antipod se plasa Occidentul – superior, civilizat, democrat, rational etc.

Teza saidiană nu a fost însă lipsită de opozanți care îi impută fie demonizarea breslei orientaliștilor (care ar fi pactizat cu puterea imperială), fie mascarea propriului antioccidentalism.

BIBLIOGRAFIE

- Nochlin, Linda (1991), „The imaginary Orient“, *The politics of vision: essay on nineteenth-century art and society*, London, Thames & Hudson, pp. 33-57;
Said, Edward W. (2001), *Orientalism. Concepțiile occidentale despre Orient*, traducere de Ana Andreeșcu și Doina Lică, Timișoara, Editura Amarcord.

Carmen Burcea